

Ірина Бандурка,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права і
кримінології Харківського національного
університету внутрішніх справ

УДК 343.143.5+343.122

До питання про посилення захисту прав дітей – жертв злочинів та дітей – свідків в кримінальному судочинстві

Постановка проблеми. В Кримінальному кодексі України особливостям кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх присвячено окремий розділ, який передбачає положення щодо видів покарань, які можуть призначатись особам у віці від 14 до 18 років. Кримінальне законодавство України передбачає для неповнолітніх п'ять основних видів покарань, зокрема: штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт, позбавлення волі на певний строк [1]. Однак, як зауважує Юзікова Н. С., реалізація цих положень викликає великі труднощі, що зумовлено наявністю певних обставин, які унеможливають призначення певного покарання: недосягнення певного віку, відсутність самостійного доходу, власних коштів або майна, відсутність у санкції Особливої частини КК України виду покарання, що може застосовуватись до неповнолітнього, зокрема таких, як покарання у виді громадських робіт, виправних робіт та арешту, що не застосовуються до осіб, які не досягли 16-річного віку [2].

Існуючі види покарань неповнолітніх потребують вдосконалення. Цього можна досягти шляхом доповнення кримінального законодавства України видами покарань, що можуть застосовуватись до неповнолітніх, або зняття деяких обмежень у застосуванні існуючих видів покарань до неповнолітніх, особливо до осіб у віці від 14 до 16 років [3]. Система покарань неповнолітніх справедливо критикується вченими і практиками, зокрема, Коновалою А. Ю., Ковтуном Н. Я., Березовською Н. Л., Литвиновим О. М., Богатирьовим І. Г., але не менш гострою є і проблема захисту прав дітей – жертв злочину та дітей-свідків.

Всебічна охорона та захист неповнолітніх є одним із пріоритетних завдань кримінально-правової політики держави, оскільки діти є найбільш незахищеними та вразливими. Охорона прав дитини, яка потрапила в систему кримінально-правових та кримінально-процесуальних відносин «становила у минулому і становить у теперішньому часі підвищений інте-

рес суспільства, оскільки у своїй сутності стосувалася проблеми виживання людства, забезпечення генофонду, виховання здорового покоління» [4]. Поряд з удосконаленням системи покарань для неповнолітніх необхідно удосконалювати і систему захисту прав дітей-жертв злочинів і дітей-свідків, чому і присвячена дана стаття.

Виклад основного матеріалу. Захист прав дітей – жертв злочинів та дітей – свідків злочину не обмежується лише Кримінальним, Кримінальним процесуальним, Кримінально-виконавчим кодексами чи Кодексом України про адміністративні правопорушення, в яких визначаються особливі підходи, норми, процедури, які застосовуються щодо дітей порівняно з дорослими, а й здійснюється також на основі законів України «Про охорону дитинства», «Про органи та служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», «Про попередження насильства в сім'ї», «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року» та інші.

Вступивши до Ради Європи у 1995 р., Україна прийняла зобов'язання у сфері реформування чинного законодавства на основі норм та стандартів Ради Європи. Дане зобов'язання стосується також норм і стандартів стосовно захисту дітей-жертв насильства або свідків злочинів.

Одним з документів, в якому найбільш докладно визначаються вимоги до допиту дитини - свідка чи жертви злочинних посягань, є Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція, 2007 р., СЕТ8 № 201), яка була ратифікована Верховною Радою України 27 серпня 2012 р. і набула чинності з 1 грудня 2012 р. Стаття 35 Конвенції безпосередньо стосується опитування дітей [5].

Важливим міжнародно-правовим документом з питань захисту дітей є Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція, 2011 р., СЕТ8 № 210), яка підписана, але не ратифікована Україною. Готуючись до ратифікації Стамбульської конвенції, Україна має переглянути положення національного законодавства з питань протидії насильству щодо жінок і домашнього насильства, а також щодо надання допомоги постраждалим.

Положення даної Конвенції передбачають, що жертвами насильства, визнаються поряд з іншими потерпілими і діти-свідки насильства в сім'ї. Також Стамбульська конвенція передбачає проведення психосоціальних консультацій дітей - свідків усіх форм насильства, які орієнтовані на відповідну вікову групу, і приділяють належну увагу інтересам дитини [6, ст. 26]. А стаття 46 Конвенції визнає обтяжуючою обставиною вчинення злочину проти дитини або у її присутності.

В листопаді 2010 року Радою Європи були прийняті Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, які були розроблені на основі існуючих міжнародних, європейських і національних стандартів. У них викладені оптимальні практики, засновані на узгодженні сучасних знань і відповідних регіональних норм, стандартів і принципів [7].

Керівні принципи Ради Європи надають конкретний європейський вимір стандартам захисту прав дітей, розроблених на міжнародному рівні, зокрема, Конвенції ООН про права дитини (1989 р.) та Керівних принципів ООН щодо правосуддя у питаннях, пов'язаних із участю дітей-жертв і свідків злочинів (2005). Україна зобов'язана їх виконувати в повній мірі, імплементуючи Керівні принципи в національне законодавство.

Серед основних положень Керівних принципів - право на участь, забезпечення найкращих інтересів дитини, повага до гідності дитини, відмова від дискримінації, захист та верховенство права. Керівні принципи є не тільки декларацією принципів, але прагнуть бути практичним керівництвом з впровадження та просування погоджених на міжнародному рівні і обов'язкових стандартів. У цьому документі Ради Європи достатньо конкретно вказано, яким чином має здійснюватись правосуддя, щоб повторно не травмувати психіку дітей, що вже були скривджені, яким чином має бути забезпечено безпеку дітей - жертв та/або свідків злочинів, вимоги до професіоналізму спеціалістів, які працюють із такими дітьми тощо.

Керівні принципи поширюються на всіх осіб, які не досягли 18 років і які мають справу з системою правосуддя, як, наприклад, тоді, коли вони порушують закон, або коли їхні батьки розлучаються, або коли хтось, від кого вони постраждали, має бути покараний. Вони призначені допомогти забезпечити захист прав дитини під час прийняття рішень стосовно неї.

Керівні принципи розраховані на застосування у всіх випадках, коли діти за будь-яких обставин опиняються у контакті з відповідними компетентними органами і службами, що беруть участь у здійсненні кримінального, цивільного чи адміністративного правосуддя.

І хоча цей документ більше сфокусований на встановлення стандартів поведінки із дітьми, які перебувають у конфлікті з законом, Керівні принципи містять певні положення і щодо дітей, які потрапили в сферу судового чи слідчого процесу, та встановлюють стандарти поведінки з дітьми - жертвами та свідками злочинів. Так, зокрема, підрозділ «Свідчення та заяви дітей» містить положення, що вказують, що опитування дітей з метою отримання інформації та доказів по справі має

бути проведено спеціально навченим фахівцем. Саме тут йдеться про оптимальний процес та умови опитування дітей - свідків та жертв злочинів. Таке опитування дітей має проходити у сприятливих умовах, враховуючи вік, зрілість та рівень розуміння обставин дитиною, а також будь-які складнощі у спілкуванні [7, п. 64].

Розглядаючи міжнародні та європейські стандарти щодо захисту прав дітей - свідків та жертв злочинів, необхідно звернути увагу на той факт, що ці стандарти є частиною ювенальної юстиції, яка включає в себе також стандарти щодо дотримання прав дітей, які порушили закон.

Україна, як член і Організації Об'єднаних Націй, і Ради Європи, має не тільки прагнути до застосування вище перелічених стандартів, а й впроваджувати їх у життя. Проведення опитування дитини-жертви та/або свідка злочину відповідно до міжнародних та європейських стандартів, створення «зелених кімнат» та забезпечення їх діяльності відповідними ресурсами (фінансовими, матеріально-технічними, людськими) є безпосереднім впровадженням цих стандартів на національному рівні. Розширення захисту прав дітей в кримінальному судочинстві обумовлюється і тим, що неповнолітніми в 2015 році вчинено більше 7 тис. злочинів, а жертвами інших кримінальних злочинів стали 8,5 тис. дітей, в минулому році виявлено 743 випадки втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність. Коли діти вступають в контакт з законом в якості потерпілих, свідків, позивачів або в конфлікт як правопорушники, однаково важливо, щоб вони зустрілися з системою, яка розуміє і поважає їх права.

Аналіз чинного кримінального процесуального законодавства України вказує на те, що законодавець, орієнтуючись на міжнародно-правові норми, забезпечує всебічний захист та розширення прав осіб, що вчинили злочин, тоді як потерпілі від злочи-

нів, зокрема діти - жертви злочинів, залишаються без належної державної допомоги та уваги.

В Кримінальному процесуальному кодексі України, прийнятому в 2012 р. закріплена обов'язкова участь психолога на всіх етапах судочинства за участі дитини. В кримінальному процесуальному законодавстві для опитування дитини (жертви, свідка або такої, яка підозрюється в скоєнні злочину) використовується термін «допит малолітньої або неповнолітньої особи» [8, ст. 226].

Відповідно до ст. 227 КПК України участь законного представника, педагога або психолога є обов'язковою. Але при цьому кримінальне процесуальне законодавство України чітко не регламентує права й обов'язки педагога та психолога. Вони виступають у даному випадку як спеціалісти. Педагог повинен займатися вихованням і навчанням малолітніх або неповнолітніх такого ж віку, що і дитина, яка підлягає допиту. Психолог повинен бути фахівцем у галузі дитячої та юнацької психології. Завдання педагога або психолога допомогти слідчому встановити психологічний контакт, виробити правильну тактику проведення допиту, сформулювати запитання з урахуванням дитячої психіки або індивідуальних особливостей психіки неповнолітнього. Педагог або психолог може бути ознайомлений із деякими обставинами кримінального провадження, даними про особу неповнолітнього, про його ставлення до підозрюваного, потерпілого, про подію кримінального правопорушення тощо. Після опитування (допиту) дитини психолог може скласти професійний висновок.

Тривалість допиту дитини визначається часом, необхідним і достатнім для отримання відомостей, що мають значення для кримінального провадження. Але оскільки проведення допиту пов'язано із важким психологічним напруженням, діти швидко втомлюються, вони стають неуважними, тому в законі передбачений час проведення допиту, який

не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом - понад дві години на день.

Тривалість перерви слідчий визначає самостійно за своїм внутрішнім переконанням і залежно від обставин (вік дитини, її самопочуття, характер події тощо). Допомогу в цьому можуть йому надати законні представники, педагог, психолог чи лікар, які присутні при допиті. У будь-якому випадку слід враховувати вік дитини, її процесуальний статус, психологічні особливості, здатність швидко втомлюватися, уміння зосереджувати увагу тощо.

Відповідно до чинного законодавства, на початку допиту педагогу, лікарю, батькам або іншим законним представникам роз'яснюється їх обов'язок бути присутніми при допиті, а також право викладати свої зауваження, і з дозволу суду ставити свідкові або потерпілому запитання. Слідчий або суд вправі відвести поставлене запитання. Але запитання, поставлені дитині педагогом або лікарем, і їх зауваження обов'язково заносяться до протоколу допиту або протоколу судового засідання [8, ч. 2 ст. 168, ст. 307].

Перед допитом слідчий може попроситися з педагогом, лікарем, законним представником з приводу тактики ведення допиту, формування і послідовності постановки запитань неповнолітньому та того, які питання доцільно ставити їм самим.

При допиті дитини - свідка та жертви злочину слід врахувати, що, як правило, вона легше, ніж дорослий, піддається навіюванню, схильна до фантазування і швидше втомлюється, стає неуважною. Через те допит дитини, особливо малолітньої, не повинен бути тривалим з перервами у допиті.

Опитування (допит) неповнолітнього може проводитися в принципі стосовно будь-яких злочинів. При цьому вважається, що дитина здатна правильно розуміти хід подій й свідомо свідчити в кримінальному процесі з певного віку. У деяких країнах

він чітко визначений в законі (як правило, це 5 років), в інших - здатність давати свідчення малолітніх (до 12 років) визначає експерт. Це положення особливо важливе стосовно дітей з особливими потребами - інвалідів, дітей з певними особливостями розвитку, наприклад, аутистів.

Особа, якій доручено проводити опитування чи допит дитини (оперативний працівник поліції, слідчий, психолог «зеленої кімнати»), повинна вивчити матеріали кримінальної справи, щоб розробити орієнтовний план опитування, визначити коло питань, на які потрібно отримати відповіді дитини та закріпити їх документально (у формі протоколу й відеозапису).

Окрім правильно проведеного допиту дитини - свідка та/або жертви злочину, важливим є фіксація цього допиту не тільки в протоколі, але й на відео- та аудіоносіях, з метою подальшого використання таких записів як під час досудового слідства, так і в суді.

На сьогодні законодавство України дозволяє таку відео- та аудіофіксацію слідчих дій. В тому числі допиту дитини - свідка та/або жертви злочину. Але така відео- або звукофіксація не є обов'язковою нормою. Таким чином, в аспекті фіксації допиту дітей, українське законодавство потребує свого вдосконалення. Це значно наблизить законодавство України до міжнародних стандартів щодо захисту прав дітей - жертв та/або свідків злочинів, де дана норма є обов'язковою.

Також уповноваженим особам, які працюють з дитиною, необхідно звернути увагу на особливості допиту дитини під час судового слідства. За загальним правилом потерпілий або свідок допитуються у залі судового засідання у присутності підсудного. У виняткових випадках, коли цього вимагають інтереси справи або безпека свідка, допит дитини за ухвалою суду може бути проведений у відсутності підсудного. Після повернення підсудного до залу суд зобо-

в'язаний ознайомити його з показаннями свідка чи потерпілого і надати йому можливість ставити питання свідкові чи потерпілому, а також дати пояснення з приводу їх показань. По закінченні допиту неповнолітній свідок видаляється із залу суду, крім випадків, коли суд з власної ініціативи або на клопотання прокурора чи інших учасників судового розгляду визнає присутність цього свідка в залі суду необхідною.

Інші вимоги до допиту дитини, закладені міжнародними стандартами прав дитини, кримінальним процесуальним законодавством України прямо не передбачені. Не вирішеними залишаються ще низка процесуальних питань допиту дитини, зокрема, вимога щодо підписання особою, яка допитується, протоколу допиту свідка чи потерпілого, вимога щодо оголошення їй змісту протоколу допиту, участі неповнолітнього потерпілого при проведенні слідчого експерименту з відтворення подій, очній ставці та ін.

Діти-жертви злочинів повинні опікуватись не тільки правоохоронцями, а й соціальними працівниками, вчителями, лікарями, які повинні мати відповідну підготовку до спілкування з дітьми в таких випадках. Необхідно також вжити заходів від подальшої травматизації дітей, надати їм можливість пройти фізичну та психологічну реабілітацію. Діти-свідки мають давати показання в співбесіді з підготовленими фахівцями у присутності довірених дорослих, а кількість таких бесід та їх тривалість звести до мінімуму. Якщо дитина погоджується давати показання в суді, слід вжити заходів, щоб вона не вступала в контакт з підозрюваними або обвинуваченими, використовуючи для цього відео- та аудіо технології.

Чинний кримінальний кодекс необхідно доповнити такими категоріями, як «домашнє», «сімейне насильство» та кримінальні правопорушення, пов'язані з насильством щодо жінок, навести чітке тлумачення вка-

заних категорій та їх співвідношення між собою. Необхідно встановити як кваліфікуючу ознаку «вчинення щодо неповнолітнього» злочинів, передбачених ст. ст. 121-125, 126, 127, 186, 187, 189 КК України. Доцільно було б, як пропонує В. В. Гальцова, передбачити в Кримінальному кодексі України окремих соціально-небезпечних діянь, які можуть бути додатково вказані як окремі злочини. Наприклад, «наси́льство щодо неповнолітніх», «жорстоке поводження із неповнолітніми», інші соціально-небезпечні діяння, які безпосередньо пов'язані із застосуванням насильства та спрямовані на спричинення істотної шкоди неповнолітнім та їх фізичний, психічний та культурний розвиток [9].

Сімейний кодекс містить прогресивну ст. 171, положення якої наближають національне законодавство до міжнародних та регіональних стандартів. Міжнародні та європейські стандарти зобов'язують Україну забезпечити дитині, право вільно висловлювати свої погляди з усіх питань, що стосуються її, і цим поглядам має приділятися належна увага.

З цією метою дитині надається право бути заслуханою під час будь-якого судового чи адміністративного розгляду, що стосується дитини, безпосередньо або через представника у порядку, передбаченому процесуальним нормами національного законодавства (Сімейний Кодекс України, стаття 171. Врахування думки дитини при вирішенні питань, що стосуються її життя).

Аналіз діючого українського законодавства дозволяє зробити висновки, що чинна нормативно-правова база щодо забезпечення діяльності по опитуванню дітей-свідків та жертв злочинів потребує свого вдосконалення. Зокрема, кримінальне процесуальне законодавство України чітко не регламентує права й обов'язки педагога та психолога під час проведення допиту неповнолітніх, відео-або звукофікація слідчих дій не є обов'язковою нормою.

Внаслідок насильства стосовно дітей, відбуваються не лише серйозні викривлення психосексуального розвитку дитини, а й порушується розвиток базового почуття самостійної та здорової ідентичності, адекватного оцінювання реальності. В результаті насильства дитині завдаються тяжкі травми, які мають згубні наслідки для її подальшого фізичного та психічного здоров'я, при чому хлопці страждають не менше за дівчат.

Для суспільства це небезпечно тим, що діти, які були жертвами або свідками насильства переносять цей негативний досвід у власне життя. У суспільстві росте потенційний агресор або жертва - людина, яка вважає за норму, що інших можна принижувати, а «за необхідності» й бити.

В першу чергу мають виявляти, реагувати та протистояти проявам насильства спеціалісти: поліція, медичні працівники, вчителі, психологи та соціальні працівники, тренери, насамперед, батьки та близькі до дитини інші особи. Всі ці особи мають невідкладно реагувати на випадки насильства, вони повинні надати не тільки медичну, але й психологічну допомогу та інформаційну підтримку - розказати: куди звернутись за допомогою та підтримкою, як зняти побої або інші ушкодження, якими можуть бути віддалені наслідки постійних насильницьких страждань, як називаються дії, від яких потерпає жертва та недопустимість цього, про можливий захист від таких дій та покарання насильника.

На шляху від пасивного споглядання потерпілих до реального протистояння діям насильника в суспільстві має відбутись об'єднання зусиль не лише людей, які за своїми професійними та родинними обов'язками залучені до вирішення цієї проблеми, а й громад, які мають усвідомити свою потребу і своє право жити в середовищі, вільному від насильницьких стосунків. Бути в громаді - означає мати щось спільне з іншими людьми [6]. Можна виділити наступні громади, де може проводитись

робота по попередженню та боротьбі з насильством, зокрема, домашнім насильством: сільська громада, школа або дошкільні заклади (індивідуальна робота з батьками та під час батьківських зборів), громадські організації, навколо яких об'єднуються люди для вирішення проблем, релігійні організації, якщо вони є адекватними і самі

не пропагують тендерну нерівність та насильство. В останній час стали говорити про місцеве самоврядування, і якщо дійсно такі об'єднання стануть реальними та ефективними, то одним з їх завдань, можливо стане недопустимість насильства у всіх його проявах на територіях їх роботи.

Список використаних джерел

1. *Кримінальний кодекс України: постатейні матеріали та навчально-практичні завдання* / За заг. ред. Богатирьова І. Г. – Київ: АТІКА, 2011. – 640 с.
2. *Юзікова Н. С.* Особливості застосування до неповнолітніх покарань за наявності обставин, що, виключають їх призначення / Н. С. Юзікова // *Держава та регіон. Сер. право.* – 2011. – Вип. 2. – С. 116-120.
3. *Половець М. В.* Проблеми сучасних видів покарань неповнолітніх за кримінальним правом України / М. В. Половець, О. В. Шамара // *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності: Матеріали між нар. науково-практ. конференції.* – Харків: «Право», 2015. – С. 28-30.
4. *Заславська М. Г.* Неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей: соціальна обумовленість і склад злочину : Монографія / М. Г. Заславська. – Харків: «Право», 2013. – 213 с.
5. *Конвенція Ради Європи № 201 про захист дітей від сексуальної експлуатації та зловживань сексуального характеру* [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_927.
6. *Конвенція Ради Європи № 210 про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами* [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/convention-violence/convention/Convention%20210%20Ukrainian.pdf>.
7. *Керівні принципи Комітету Міністрів Ради Європи щодо судочинства, дружнього дитині* [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/economiccrime/trafficking/projects/tres/Guidelines_cChild_Friendly_Justice_Ukr.pdf.
8. *Кримінальний процесуальний кодекс України* [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1001-05>
9. *Гальцова В. В.* Насильство щодо неповнолітніх: проблеми кримінальної відповідальності / В. В. Гальцова // *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності: Матеріали між нар. науково-практ. конференції.* – Харків: «Право», 2015. – с. 45-49.

Бандурка І. О. До питання про посилення захисту прав дітей – жертв злочинів та дітей – свідків в кримінальному судочинстві

В статті порушені питання посилення захисту прав дітей-жертв злочинів та дітей-свідків в кримінальному судочинстві, проаналізовані заходи покарання та кримінально-правові положення, які регулюють діяльність з опитування дітей-жертв та свідків злочину. Пропонуються зміни до чинного кримінального законодавства з метою посилення захисту дітей, потерпілих від злочинних посягань.

Ключові слова: діти-жертви, діти-свідки, кримінальне процесуальне законодавство, право дітей, принципи.

Бандурка И. А. К вопросу об усилении защиты прав детей - жертв преступлений и детей - свидетелей в уголовном судопроизводстве

В статье затронуты вопросы усиления защиты прав детей-жертв преступлений и детей-свидетелей в уголовном судопроизводстве, проанализированы меры наказания и уголовно-правовые положения, регулирующие деятельность по опросу детей-жертв и свидетелей преступления. Предлагаются изменения в действующее уголовное законодательство с целью усиления защиты детей, пострадавших от преступных посягательств.

Ключевые слова: дети-жертвы, дети-свидетели, уголовное процессуальное законодательство, право детей, принципы.

Bandurka I. To a question about strengthening of protection the rights of child victims of crime and

The paper raised questions strengthen the protection of the rights of child victim's crimes and child witnesses in criminal proceedings, analyzed the criminal provisions, regulating the activities of a poll of child victims crimes and child witnesses. Proposed changes the current legislation with the aim of strengthens the protection of children, victims of criminal attacks.

Key words: child victims, child witnesses, criminal procedural law, the right of children principles.